

Agnieszka Skowrońska-Pućka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
agnieszka.skowronska-pucka@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0001-5595-8249

Rodzinne uwarunkowania zachowań ryzykownych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych

Abstrakt: Artykuł ma charakter teoretyczno-badawczy i jego celem jest ukazanie powiązań między kondycją rodziny a podejmowaniem przez dzieci i młodzież zachowań problemowych (konsepca Jessorów). Celem podjętych rozważań jest dokonanie, na podstawie wyników badań, charakterystyki czynników ryzyka występujących w rodzinach pochodzenia wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych sprzyjających podejmowaniu zachowań ryzykownych. Charakterystyka rodzinnych uwarunkowań zachowań ryzykownych wynika zarówno z wniosków płynących z autorskich badań realizowanych w duchu jakościowym, z wykorzystaniem metody biograficznej, jak i metaanalizy innych dostępnych na ten temat doniesień badawczych. Dokonana charakterystyka może ułatwiać diagnozę i rozumienie etiologii zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży z grup defaworyzowanych oraz sprzyjać projektowaniu działań profilaktyczno-wychowawczych realizowanych w ramach pobytu w placówce, adresowanych i adekwatnych do potrzeb tej grupy odbiorców – wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych.

Słowa kluczowe: adolescenci, rodzina, placówka opiekuńczo-wychowawcza, wychowankowie systemu pieczy zastępczej, czynniki ryzyka, zachowania ryzykowne, profilaktyka.

Wstęp. Zespół zachowań ryzykownych (problemowych) – wieloaspektowość i złożoność zjawiska

Problematyka zachowań ryzykownych ma interdyscyplinarny charakter i podejmowana jest przez badaczy reprezentujących wiele nauk. Psychologowie badają mechanizmy psychologiczne, emocjonalne i behawioralne prowadzące do podejmowania ryzykownych zachowań oraz rozwijają interwencje mające na celu ich zapobieganie. Pedagodzy analizują wpływy procesu wychowania, edukacji, środowiska szkolnego i rodzinnego na ryzykowne zachowania młodzieży oraz opracowują strategie profilaktyczne i wychowawcze. Z kolei socjologowie zajmują się badaniem wpływu czynników społecznych, takich jak struktura rodziny, grupy rówieśnicze, media i środowisko społeczne na podejmowanie zachowań problemowych. Przedstawiciele nauk medycznych (psychiatria, zdrowie publiczne) badają fizyczne i psychiczne skutki ryzykownych zachowań oraz opracowują programy interwencyjne i prewencyjne z zakresu zdrowia publicznego. Interdyscyplinarne podejście do badania ryzykownych zachowań młodzieży pozwala na lepsze zrozumienie tego złożonego zjawiska i rozwijanie skutecznych strategii zapobiegania oraz interwencji (por. Bobrowski 2006; Grzelak 2006; Siudem 2013; Jędrzejko i in. 2013; Michel 2013; Wróblewska 2014; Bernasiewicz 2017; Sęk 2020; Pyżalski 2024).

Mimo szerokiego zainteresowania omawianym tematem należy wskazać, iż jest to zagadnienie nadal niezbadane, z uwagi na swą wieloaspektowość i złożoność wymagające dalszego namysłu oraz pogłębionych weryfikacji, co może mieć szczególne znaczenie dla projektowania oddziaływań profilaktyczno-wychowawczych dedykowanych dzieciom i młodzieży ze środowisk czy grup defaworyzowanych, zagrożonych demoralizacją, do których w ocenie badaczy mogą należeć wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych (Martin i in. 2022).

Charles E. Irwin (1990, s. 1–14) ujmuje zachowania ryzykowne jako aktywność podejmowaną z własnej woli, wskazując jednocześnie na niepewne jej skutki i negatywne konsekwencje dla zdrowia. Krzysztof Ostaszewski definiuje je jako zachowania antynormatywne, pozostające w opozycji do oczekiwań i porządku społecznego oraz prawnego, podkreśla, iż oprócz zagrożenia dla zdrowia stanowią także zagrożenie dla rozwoju jednostki i społeczeństwa (Ostaszewski 2005, s. 112–113). Do dynamicznie poszerzającego się (z uwagi na rozwój cywilizacji i przemiany społeczne) repertuaru zachowań o charakterze ryzykownym powszechnie zalicza się: palenie artykułów tytoniowych, spożywanie alkoholu, używanie narkotyków, dopalaczy i innych substancji psychoaktywnych, przemoc, agresję, wandalizm, ucieczki z domu, porzucenie szkoły, wczesną aktywność seksualną, hazard, prostytutkę małoletnich, jednocześnie akcentuje się, iż nie jest to zbiór zamknięty (Bozzini i in. 2021, s. 210–221; Vannucci i in. 2020, s. 258–274).

Wystąpieniu zachowań ryzykownych, zdaniem Krzysztofa Zajączkowskiego, sprzyjają wzajemne interakcje zachodzące między trzema grupami zmiennych:

„wyjściowych i podstawowych”, „społeczno-psychologicznych” i „zachowania społecznego”. Na pierwszą z wymienionych grup, której poświęcona zostanie szczególna uwaga w dalszej części artykułu, składają się dwa czynniki: struktura społeczno-demograficzna, która obejmuje takie elementy, jak: struktura rodziny, wykształcenie rodziców, ich zawody oraz przekonania religijne oraz socjalizacja czyli klimat rodzinny, a dokładniej: ideologia wyznawana przez rodziców (tradycyjne vs. innowacyjne przekonania matki i ojca, religijność rodziców, tolerowanie vs. brak tolerancji dla przejawów dewiacji), wpływ grupy rówieśniczej oraz wpływ środków masowego przekazu. Drugą główną grupę, jak wskazuje wspomniany autor, stanowią „zmienne społeczno-psychologiczne”. Składają się na nią dwa systemy: system osobowości, który, jak podkreśla Zajęczkowski, obejmuje: niskie osiągnięcia edukacyjne, wysoką wartość niezależności, brak lub niskie oczekiwania co do własnych osiągnięć, nasilony krytycyzm rzeczywistości społecznej, niskie poczucie własnej wartości, wyizolowanie i alienację społeczną, poczucie zewnętrznej kontroli, wysoką tolerancję wobec zachowań dewiacyjnych, tendencję do przypisywania zachowaniom dewiacyjnym wartości konstruktywnej a nie destruktywnej. Zdaniem Zajęczkowskiego „charakterystyki te nabywa jednostka na przestrzeni życia, a im większa jest ich koncentracja w czasie, im więcej z nich tworzy zwarty syndrom, tym większa jest skłonność do dewiacyjnego funkcjonowania” (Zajęczkowski 2000, s. 21). Wspomniany autor w dalszej kolejności wskazuje na system spostrzegania środowiska, który ma najbardziej stały związek z zachowaniem. „W przypadku «systemu spostrzegania środowiska» skłonność do zachowań ryzykownych wynika z niskiej skłonności rodziców do udzielenia wsparcia i kontrolowania, słabej kontroli ze strony rówieśników, niskiej zgodności między oczekiwaniami rodziców i rówieśników, niskiego poziomu dezaprobaty rodziców wobec podejmowanych zachowań ryzykownych oraz wysokiej aprobaty rówieśników do angażowania się w zachowania ryzykowne [...]. Ostatnia trzecia grupa zmiennych „zachowania społecznego” tworzy system zachowania, na który składają się struktura zachowań aspołecznych i zachowania konwencjonalne” (Zajęczkowski 2000, s. 20–23).

Odwolując się z kolei do interakcyjnego modelu autorstwa Jessorów warto poświęcić nieco uwagi celowi oraz funkcjom, jakie (zdaniem autorów koncepcji) w przypadku młodych ludzi pełnią wcześniej wspomniane formy aktywności. Według autorów mają one walor rozwojowy, mogą służyć zaspokojeniu ważnych dla młodzieży potrzeb. Tę rolę akcentuje również Zbigniew Gaś, wskazując iż zachowania problemowe, ryzykowne charakteryzują się: instrumentalnym charakterem, umożliwiają zaspokojenie potrzeb niemożliwych do zaspokojenia w innej formie, redukują lęk związany z wymaganiami dorosłych, pozwalają „radzić sobie” z niepowodzeniami szkolnymi, stanowią wyraz solidarności z rówieśnikami, identyfikację z grupą, zaspokojenie potrzeby przynależności, umożliwiają zademonstrowanie istotnych dla młodzieży atrybutów swojej tożsamości (por. Gaś 1995; Gasiul 2024). Co może uzasadniać ich „atrakcyjność i dostępność” w przypadku młodzie-

ży defaworyzowanej, wywodzącej się z zaniedbanych pod wieloma względami środowisk, z których często pochodzą wychowankowie placówek. Zdaniem Jes-sorów, autorów teorii zachowań problemowych, incydentalne, jednostkowe przy-padki podejmowania zachowań o charakterze ryzykownym są zjawiskiem dość powszechnym i charakterystycznym dla etapu adolescencji, dlatego w literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na zespół zachowań ryzykownych, który nie może być już traktowany w kategoriach normatywnych. Jednostkowe zachowanie nie jest wystarczające do stwierdzenia wystąpienia zachowań ryzykownych, ale pod-jęcie jednego z ww. zachowań zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia kolej-nych lub innych tego typu działań, szkodliwych dla zdrowia i rozwoju młodego człowieka. Krzysztof Ostaszewski zauważa, że wszystkie zachowania ryzykowne młodzieży wiążą się z negatywnymi konsekwencjami i pewnym ryzykiem dla pra-widłowego rozwoju. Mogą one utrudniać funkcjonowanie w rolach społecznych, przejawiać się konfliktem z prawem, zakłócać rozwój osobisty i kształtowanie się własnej tożsamości (Ostaszewski 2014, s. 31).

Zdaniem Jerzego Stochmiałka, tym co sprzyja podejmowaniu zachowań ry-zykownych przez dzieci i młodzież, jednocześnie hamując, a czasem wręcz unie-możliwiając rozwój i wychowanie młodego pokolenia są dwie główne tendencje – wpływy licznych i sprzecznych systemów aksjologicznych oraz obecność rozle-głych obszarów biedy socjalnej. Splot obydwu czynników tworzy „środowisko ry-zyka” (Stochmiałek 1998, s. 33). Odwołując się do powszechnie przyjętej typologii można wskazać trzy stopnie zagrożenia: grupę niskiego ryzyka, do której zalicza się osoby niepodważające zachowań ryzykownych, inaczej mówiąc te osoby, które są jeszcze przed inicjacją; grupę podwyższonego ryzyka, w której skład wchodzi osoby po podjęciu choć jednego z zachowań ryzykownych, czyli są po inicjacji, ponadto obserwować w ich przypadku możemy liczne czynniki ryzyka (eksperymentatorzy) oraz grupę wysokiego ryzyka, do której należą osoby z głęboko utrwalonymi za-chowaniami ryzykownymi, i które odczuwają poważne negatywne konsekwencje (zdrowotne i społeczne) swoich zachowań ryzykownych (por. Szymańska 2012). Nie ulega wątpliwości, iż z uwagi na wczesnodziecięce doświadczenia socjalizacyjne, grupa wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych jest szczególnie predys-ponowana do podjęcia zachowań o charakterze ryzykownym, stanowiąc tym samym grupę podwyższonego ryzyka, a konsekwencje podejmowania problemowych zacho-wań mogą umacniać i tak już trudną sytuację wyjściową charakteryzowanej grupy (por. Bunio-Mroczek 2012, Jędrzejko i in. 2013; Michel 2013; Bernasiewicz 2017).

Metody. Zarys metodologiczny badań własnych

Problematyka ważkiego zagadnienia społecznego jakim są zachowania ryzykowne podejmowane przez adolescentów, a zwłaszcza analiza indywidualnych, rodzin-nych doświadczeń biograficznych sprawiła, że weryfikacje – przy uwzględnieniu

interdyscyplinarnego charakteru zjawiska – przyjęty wymiar charakterystyczny dla jakościowego podejścia badawczego¹. Do zilustrowania rodzinnych czynników ryzyka w subiektywnej perspektywie wychowanków instytucjonalnego systemu pieczy zastępczej wykorzystano metodę biograficzną prowadzenia weryfikacji empirycznych. W celu przedstawienia charakterystyki zaprezentowano fragmenty narracji zaczerpnięte z wywiadów narracyjnych prowadzonych z kobietami i mężczyznami, byłymi, usamodzielnionymi, pełnoletnimi w momencie prowadzenia badań wychowankami placówek opiekuńczo-wychowawczych. W 2014 roku, wykorzystując metodę biograficzną, rozpoczęłam pracę nad projektem, w ramach którego przedmiotem badań uczyniłam świat młodych dziewcząt, wychowanek placówek opiekuńczo-wychowawczych, doświadczonych ciężką i (przed)wczesnym obowiązkiem macierzyńskim. Moim celem był opis doświadczeń związanych z nastoletnim macierzyństwem realizowanym w ramach instytucji pieczy zastępczej. Od tego czasu kontynuuję rozmowy z byłymi, usamodzielnionymi wychowankami placówek opiekuńczo-wychowawczych, rozszerzając próbę o mężczyzn i kobiety nieposiadających dzieci w okresie adolescencji. Dobór próby badawczej, która rozumiana jest jako „zbiór starannie wyselekcjonowanych przypadków, materiałów czy zdarzeń, które składają się na korpus empirycznych przykładów umożliwiających jak najbardziej owocne zgłębienie badanego zjawiska” (Flick 2010, s. 58–59), uzasadniają względy poznawcze. W przypadku charakteryzowanych tu wyników badań dokonano wyboru celowego próby. W badaniu wzięli udział kobiety i mężczyźni, którzy przebywali w placówkach opiekuńczo-wychowawczych na skutek ograniczenia lub pozbawienia władzy rodzicielskiej ich własnych rodziców dłużej niż dwa lata, a w momencie prowadzenia badania upłynęło co najmniej siedem lat od opuszczenia przez nich placówki i wyrazili zgodę na udział w badaniu, a kontakt podejmującego badanie z badanym był na tyle głęboki, że obie strony darzyły siebie zaufaniem pozwalającym na uzyskanie szczerych i wiarygodnych informacji. W badaniu wzięły udział 24 osoby. Technika, którą zastosowano w trakcie realizacji prezentowanych weryfikacji empirycznych był częściowo ustrukturyzowany otwarty wywiad pogłębiony (por. Bauman 2001).

.....

¹ Do weryfikacji empirycznych korespondujących z prezentowanymi w ramach niniejszego artykułu treściami zaliczyć można m.in. doniesienia badawcze Mielczarka (2020), których celem było wyjaśnienie moralnego funkcjonowania wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych. Metodologia badania obejmowała analizę dokumentów, wywiady oraz obserwacje, a także indywidualne studia przypadków. Badania miały charakter interpretatywny, a do ich realizacji użyto autorskich kwestionariuszy wywiadów i obserwacji (Mielczarek 2020). Również Agnieszka Golczyńska-Grondas, wykorzystując strategię jakościową prowadzenia badań, analizowała tożsamość dorosłych, którzy wychowywali się w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, autorce udało się dokonać analizy ich doświadczeń życiowych (Golczyńska-Grondas 2013). W pracy *Kompetencje społeczne wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych* Ewa Gawlik analizuje z kolei poziom kompetencji społecznych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych. Badanie wskazuje na znaczące problemy wychowanków w zakresie nawiązywania i utrzymywania relacji społecznych, co może wpływać na podejmowanie przez nich zachowań ryzykownych (Gawlik 2015).

Dzięki jego zastosowaniu możliwy stał się pogłębiony wgląd w interesującą badacza problematykę: okres dzieciństwa i młodości byłych wychowanków, z koncentracją na charakterystyce środowiska rodzinnego (narracje byłych wychowanków przedstawione zostaną poniżej). W tym miejscu warto zasygnalizować, (choć nie jest to głównym przedmiotem rozważań w niniejszym artykule), iż badana grupa, jak sami wskazywali, podejmowała w okresie adolescencji liczne zachowania o charakterze ryzykownym, do których zaliczyć można: zaniedbywanie obowiązków szkolnych, nierealizowanie obowiązku nauki, ucieczki z domów, przedwczesną aktywność seksualną i jej konsekwencje, regularne (nad)używanie alkoholu, stosowanie substancji psychoaktywnych, narkotyków (marihuany), zachowania agresywne, stosowanie przemocy, drobne przestępstwa, czyny chuligańskie, wandalizm, co może prowadzić do poważnych, negatywnych konsekwencji i potwierdzać tezę o zagrożeniu demoralizacją wychowanków POW (por. Bunio-Mroczek 2012; Jędrzejko i in. 2013; Dzielska, Kowalewska 2014; Michel 2016; Bernasiewicz 2017). Metoda analizy danych polegała na analizie treści (*Content Analysis*) tzn. systematycznym opisywaniu i interpretowaniu treści narracji, kodowaniu danych według wcześniej ustalonych kategorii lub tematów, analizowaniu współwystępowania kategorii i ich kontekstu, interpretowaniu wyników w kontekście badawczym (Konecki 2000, s. 123–128).

Wyniki. Rodzinne uwarunkowania podejmowania zachowań ryzykownych w świetle wyników badań

W rodzinie można wskazać zarówno czynniki, które zwiększają ryzyko podjęcia zachowań niepożądanych, jak i te, które przed ich podjęciem chronią. Odwołując się do wyników badań wielu autorów (zaprezentowanych w podsumowaniu niniejszego artykułu) oraz autorskich weryfikacji empirycznych do cech rodzin wychowanków pieczy zastępczej, sprzyjających podjęciu ryzykownych zachowań, zaliczyć można: dysfunkcjonalność rodziny pochodzenia, w sposób szczególnie nierealizowanie lub realizowanie w niewłaściwy sposób swych funkcji, zaniedbania wychowawcze, brak nadzoru, kontroli, problemy z zapewnieniem właściwej opieki, czego egzemplifikację stanowi poniższa narracja:

[Ola²] Arek jest pierwszy. Potem jest Dawid, potem jestem ja i potem reszta. Małgosia jest. Po kolei: Arek, Dawid, ja, Staszek, Alicja, Samira, Konrad i teraz Kacper. [...] I teraz ostanie, teraz z nowym mężem. Ostanie jest z Piotrem. Ostanie [...] 2011 się urodził, rok po, niecały rok po moim synu. [...] Chaos, bo dużo nas było [...] to już

.....

² Ola przed umieszczeniem w placówce opiekuńczo-wychowawczej podejmowała liczne zachowania ryzykowne: nie realizowała obowiązku nauki, co przejawiało się licznymi nieusprawiedliwionymi nieobecnościami na zajęciach szkolnych, stosowała środki psychoaktywne, podejmowała się aktywności o charakterze chuligańskim.

dużo nie mieliśmy uwagi poświęcanej. Bardziej, ja tam. Bo ja, jak byłam starsza, wychodziłam z młodszymi dziećmi na dwór, nie? Czy wakacje czy tam zima czy coś, to na sanki ich brałam, bo mama była w pracy, tata był w pracy, a ja zawsze brałam tych, bo byłam najstarszą dziewczyną. Zawsze brałam dzieciaki na dwór, bo Dawid, Arek [bracia Oli – dop. autorki] nie, bo wstyd wychodzić z młodszym rodzeństwem. Tak uważali. Ja zawsze z nimi wychodziłam na dwór. No to tam dłużej uwagi nie mieliśmy poświęcanej, to nie powiem, bo dłużej nie mieliśmy poświęcanej. Bo dużo osób w rodzinie, to tam się nie dziwię. Ale dłużej tak nie było poświęcanej uwagi nam.

Niewłaściwą kontrolę rodzicielską w rodzinach wychowanków POW potwierdza m.in. narracja Igi, która wraz z siostrą podejmowały ryzykowne zachowania m.in. o charakterze seksualnym, czego konsekwencją w obu przypadkach była ciąża przed osiągnięciem pełnoletniości. Siostra Igi zanim ukończyła osiemnaście lat, została matką dwójki dzieci. Obie dziewczyny obowiązki wynikające z (przed) wczesnego macierzyństwa realizowały w warunkach instytucjonalnej pieczy zastępczej, a po opuszczeniu placówki nie wróciły do rodziny pochodzenia.

[Iga³] [...] tam, była taka szatnia i tam była woźna i na przykład u tej woźnej siedziałyśmy [w czasie wagarów – dop. autorki]. Ona wiedziała, że my powinnyśmy być na lekcjach. [...]. Później chodziłyśmy do koleżanek, na przykład matki ich pracowały. Tam siedziałyśmy. Teraz, jak sobie pomyślę, to aż dziwne. Ale później też tak było, że na przykład mama wypijała, to w domu zostawałyśmy. Ona i tak była pijana, nie kontaktowała, więc mogłyśmy w domu siedzieć. Chociaż ona, jak była trzeźwa potrafiła nas nawet odprowadzić do szkoły [...] ale ten okres, co my chodziłyśmy do podstawówki [...] ona była prawie codziennie pijana. Tam miała okres dwóch tygodni, że przestała pić przez dwa tygodnie, a później się ciągnęło do dwóch miesięcy, że ona potrafiła pić...

Kolejnym istotnym czynnikiem ryzyka występującym w rodzinach pochodzenia wychowanków POW sprzyjającym podjęciu zachowań ryzykownych jest niezaspokojenie prymarnych potrzeb w rodzinie:

[Iga] No... często jak wiadomo wypijała [mama – dop. autorki], to ani nie było obiadu, nie przypilnowała nas do szkoły. No takie to było... My musieliśmy z Mirką bardziej same o siebie dbać tam o pranie, o wszystko. Jeszcze tam u tej babci sypiałyśmy, ale tak to tu nie za ciekawie.

[Renata⁴] Jaka tam była opieka?... Jak byli trzeźwi, fakt, powiedzmy w miesiącu był tydzień, półtora, maks dwa, że byli trzeźwi no to wtedy było w miarę OK... A tak, to ja musiałam o wszystko zadbać, odprowadzić, odebrać ze szkoły, pomyśleć by było co zjeść...

³ Iga nie realizowała obowiązku nauki, paliła papierosy, zachowania ryzykowne dotyczyły również sfery seksualnej. Podejmowana przez nią aktywność seksualna skutkowałą ciążą w wieku nastoletnim.

⁴ Renata trafiła do placówki będąc w ciąży. Przed umieszczeniem w POW nie realizowała obowiązku nauki, nadużywała alkoholu i innych substancji psychoaktywnych, dokonywała kradzieży, stosowała przemoc wobec rówieśników i osób starszych, podejmowała aktywność seksualną z wieloma partnerami.

Jak wskazują prezentowane wyniki, brak zaspokojenia podstawowych potrzeb uzasadnia motywę ucieczkowe podejmowania zachowań problemowych, dzięki którym możliwa staje się ucieczka od problemów rodzinnych czy szkolnych, od pustki, nudy, monotonii, od samotności i lęku.

Narracje wychowanków wskazują, iż do czynników ryzyka podejmowania zachowań ryzykownych w środowisku rodzinnym zaliczyć można: odrzucające i surowe rodzicielstwo, niespójną dyscyplinę, zdystansowanie emocjonalne członków rodziny. Wszystkie ze wskazanych czynników, co potwierdzają narracje, były istotnym elementem biografii wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych.

[Renata] Tata zawsze był taki trochę, jakby to powiedzieć... matka zaraz o wszystko krzyczała, wszystko było złe, wszystko było nie tak. A ojciec potrafił do wszystkiego tak jakby spokojniej podejść no nie? On potrafił usiąść, pogadać, wytłumaczyć co jest nie tak nie? A matka zaraz się brała za kable, pięści i tego typu rzeczy.

[Robert⁵] Mama była bardzo zapracowana. Po rozwodzie jeszcze więcej pracowała, a ja robiłem co chciałem. Słaby mieliśmy kontakt. Ja wtedy myślałem, że ona się czepia, że robi mi na złość, chciałem się spotykać z kumplami, mieć kasę, nie interesowała mnie wtedy szkoła. Chciałem być niezależny.

[Asia⁶] Mały miałam kontakt z tatą, on się załamał po tym wszystkim, był ale go nie było [...].

[Renata] Relacje z matką były złe, w zasadzie nie było relacji. Nikt, poza babcią, się nami nie interesował.

Do istotnych czynników ryzyka podejmowania zachowań problemowych zaliczyć można również zaburzoną strukturę rodziny (rozpad rodziny, brak jednego z rodziców, rozwód, separację, śmierć rodzica, emigrację zarobkową), na co wskazują poniższe narracje.

[Julita⁷] Mama z tatą nigdy nie mieszkała, nie mieli ślubu, my tam na wakacje jedynie jeździliśmy [...]

[Asia] Mama zmarła, jak miałam 14 lat. Zostałam z tatą, który tego zupełnie nie ogarnął. Było mi bardzo ciężko, nie miałam rodzeństwa, byłam sama no nie? A do tego wszystkiego ojciec zaczął popijać.

.....

⁵ Robert trafił do POW na wniosek matki. Dokonywał kradzieży, nie chodził do szkoły, uciekał z domu, palił marihuanę i nią handlował.

⁶ Asia do placówki trafiła po śmierci matki. Powodem umieszczenia w POW było uzależnienie ojca Asi od alkoholu. Dziewczyna podejmowała liczne zachowania ryzykowne: nie chodziła do szkoły, paliła papierosy, dokonywała aktów wandalizmu.

⁷ Julita zaszła w ciążę w wieku nastoletnim. Wcześniej nie realizowała obowiązku nauki, przebywała w licznych placówkach z których uciekała.

[Ola] No i potem już jak jeszcze mieszkali na [tu pada nazwa ulicy – dop. autorki], mama już chyba zaczęła się spotykać z Piotrem. Tata mieszkał z mamą, bo jeszcze byli razem. Ale mówię potem zaczęła się z Piotrem [...]. To już się spotykała, wydaje mi się, z Piotrem, bo parę razy przychodziła z nim pod szkołę. Tam kolega, kolega. Oni się w pracy poznali. No i przez to były jeszcze większe awantury i na końcu jeszcze nie było rozwodu, mama się wyprowadziła na [tu pada nazwa ulicy – dop. autorki] [...]

Struktura rodziny, rodzaj czy charakter więzi, czego egzemplifikacją są wskazane narracje, względnie trwale wpływają na podejmowanie przez młodzież zachowań o charakterze ryzykownym. Podejmowaniu zachowań problemowych przez dzieci i młodzież sprzyjać będzie także uzależnienie od alkoholu i narkotyków ojców, czy matek i innych znaczących bliskich, co również charakteryzuje rodziny wychowanków POW.

[Daria⁸] Tata krzyczał, rodzice się kłócili, chodziłam zapłakana do cioci. Czasami po trzy dni mnie w domu nie było, ale wiedzieli, że jestem u cioci. Tata pił, oboje się szarpali, tata rzucał laczkami, bił. Dziadek i sąsiedzi wzywali policję, bo hałas był. Tata czasami używał przemocy wobec nas... to wiadomo tak to było za tamtych czasów.

Historia rodziny, wskazane wcześniej style wychowawcze, ale też używanie narkotyków przez rodziców – które zostało uznane za jeden z najczęstszych czynników ryzyka używania substancji psychoaktywnych przez młodzież – należą do często opisywanych uwarunkowań zachowań ryzykownych i, jak wskazują powyższe narracje, wpisane są w doświadczenia socjalizacyjne wychowanków POW.

Ważną grupę czynników stanowią te związane ze środowiskiem społecznym adolescenta. Powodem podjęcia ryzykownych zachowań, jako sposobu na zaspokojenie potrzeb, stają się nierzadko trudne warunki materialne i mieszkaniowe lub znaczne obniżenie standardu materialnego. W przypadku niektórych rodzin wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych możemy również mówić o demoralizacji członków rodziny (czego konsekwencją jest w skrajnych przypadkach pobyt w zakładzie karnym). Zdarza się, że jeden z rodziców (rzadziej obydwójce) są sprawcami przestępstw, na skutek popełnienia których odbywają kary bezwzględnej pozbawienia wolności w zakładach karnych lub podlegają karom w zawieszeniu. Ten fakt potwierdzają narracje Oli i Darii:

[Ola] Bo mój tata siedział w więzieniu. Za alimenty siedział w więzieniu. To, prawie dwa lata chyba jak dobrze pamiętam.

[Daria] [Tata – dop. autorki] Najpierw normalnie pracował, potem siedział w areszcie i potem w zakładzie karnym.

.....

⁸ Daria trafiła do POW z uwagi na ciążę w wieku nastoletnim. Oprócz wczesnej aktywności seksualnej nie podejmowała innych zachowań ryzykownych.

[Ola] A tak to na początku było OK. Nie, na początku było dobrze. Na początku było dobrze, jak się tu wprowadziliśmy, ale później zaczęli się kłócić, nie? Potem to już w kółko się kłócili. To w kółko, to już taka była normalka, że w kółko. Od razu, od rana do wieczora się kłócili, o wszystko praktycznie.

W znamieny sposób oddziałują na dzieci dorastające w charakteryzowanych rodzinach, wpływając na ich przyszłe funkcjonowanie, rodzice nadmiernie surowi lub nadmiernie ustępliwi, co stanowi kolejny istotny czynnik ryzyka. Należy też wskazać na często występujące w rodzinach wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych negatywne wpływy wychowawcze.

[Renata] Pamiętam jedną sytuację, jak poszłam do szkoły, do pierwszej klasy, a nie chodziłam do przedszkola, ani do zerówki. Jak poszłam do szkoły dzieci już umiały czytać i pisać a ja nie umiałam nic. I matka się nade mną pastwiła. Pastwiła się nade mną, bo krzywo narysowałam zero. I dostałam wtedy w łeb. Musiałam się odbić od stołu żeby zrozumieć... i na tym polegała nauka mojej mamy.

[Asia] Nie no totalny luz, ojca jakby nie było, zero kontroli, czy wymagań, zasad żadnych, luz blues [...]

Brak motywacji do nauki, nasilenie niepowodzeń szkolnych, przerwanie nauki szkolnej, brak aspiracji i planów edukacyjnych, charakterystyczne dla dzieci wychowanych w dysfunkcyjnych środowiskach, również wskazywane są jako istotny czynnik ryzyka podjęcia zachowań sprzyjających wystąpieniu negatywnych konsekwencji w wielu obszarach życia jednostki, sprzyjając demoralizacji.

[Kasia⁹] W domu nie goniono nas do nauki. Nie pamiętam czegoś takiego. Same sobie wszystko... Moja mama też ma (wykształcenie – dop. autorki) gimnazjalne... Nie! Nie! Wtedy nie było gimnazjum! No to było podstawowe, przepraszam. Bo to było osiem klas. Tak, tak, to było podstawowe. Tata miał zawodowe, jako malarz chyba.

[Renata] Rodzice nas do nauki nie motywowali.

[Mirka¹⁰] Bo ja trzy lata w ogóle do szkoły nie chodziłam... To była piąta klasa, jak przestałam chodzić.

[Pola¹¹] Ja nie byłam jakoś szczególnie ambitna, co wynikało... no z takiego zaniebdania też... że nie miałam takiego przykładu ani nic. Miałam wstręt do matematyki,

.....

⁹ Kasia stosowała przemoc wobec rówieśników i osób starszych, uciekała z domu, wagarowała, utrzymywała kontakty z negatywną grupą rówieśniczą. Kilka razy uciekała również z różnych placówek.

¹⁰ Siostra Igi, do zachowań ryzykownych podejmowanych przez wychowankę zaliczyć należy: wagarowanie, akty wandalizmu, podejmowanie aktywności seksualnej w wieku nastoletnim, używanie alkoholu, ucieczki z domu, ucieczki z placówki.

¹¹ Pola wagarowała, paliła papierosy, przebywała w kilku placówkach. Podczas ucieczki z jednej z nich zaszła w ciążę z usamodzielnionym już wychowankiem. Matka Poli również w okresie

czy bałam się tych lekcji po prostu, że będę taka oślica najgorsza, że każdy coś tam umie, a ja kompletnie nic. Szkoła jak ogień była kompletnie dla mnie. [...] Wagary wcześniej zaczęłam, miałam jedenaście lat, jak przestałam chodzić do szkoły... trzy lata przerabiałam... a potem coraz trudniej było wrócić, bo zaległości i w ogóle oślica byłam [śmiech – dop. autorki].

Warto również zaznaczyć, że związek z podejmowaniem ryzykownych zachowań może mieć wykształcenie rodziców, które nie tylko wpływa na aspiracje i plany edukacyjne dzieci (czynnik chroniący), ale również determinuje sposoby oddziaływań wychowawczych rodziców.

Dyskusja

We współczesnych doniesieniach dotyczących omawianej problematyki wskazuje się na występowanie ok. 30 typów czynników ryzyka i ok. 20 typów czynników chroniących, które dzieli się na grupy. Najczęściej wymienia się pięć prymarnych grup, wyodrębniając czynniki: indywidualne, rówieśnicze, rodzinne, szkolne i związane z szerszym kontekstem społecznym (Jędrzejko i in. 2013, s. 114; Szymańska 2012, s. 18). Warto zauważyć, iż w omawianym przypadku istotnymi czynnikami ryzyka mogą być również sytuacje trudne, krytyczne – niejednokrotnie będące codziennością wychowanków POW (mowa o traumatycznych doświadczeniach związanych z dorastaniem w dysfunkcyjnym środowisku rodzinnym, ale także doświadczenia związane z umieszczeniem w placówce opiekuńczo-wychowawczej i jej opuszczeniem) (Skowrońska-Pućka 2021, s. 189–205).

Wydaje się, iż wpływ rodziny na kształtowanie zachowań jej członków nie podlega wątpliwości. Rodzina jest miejscem, w którym dziecko uczy się obowiązujących i powszechnie akceptowanych społecznie norm i wartości, pożądanych, ale także niepożądanych, stojących w opozycji do społecznych wymagań, zachowań i sposobów zaspokajania swoich potrzeb. Jan Żebrowski zauważa, że „od rodziny zaczyna się biografia człowieka. [...] Życie rodzinne zaczyna się, zanim się pojawią inne środowiska w życiu człowieka” (Żebrowski 2001, s. 16). Z perspektywy problematyki ryzykownych zachowań niezwykle istotny jest fakt (warty wyraźnego zaakcentowania), iż „niezależnie od tego jak funkcjonuje rodzina, czy jest środowiskiem zdrowym i wartościowym moralnie, czy też przejawia wyraźne cechy patologii – w każdym przypadku kształtuje osobowość dzieci i młodzieży, postawę społeczną, wyznacza koleje losu” (Izdebska 1993, s. 699 za: Żebrowski 2001, s. 16). W przypadku wychowanków POW proces kształtowania tożsamości, co wykazane zostało powyżej, przebiega w warunkach niekorzystnych wychowawczo,

.....

dzieciństwa przebywała w placówce opiekuńczo-wychowawczej. Matka oraz babcia były uzależnione od alkoholu. Obie charakteryzowała niewydolność wychowawcza.

utrudniając, a nawet uniemożliwiając pozytywne postrzeganie samego siebie. Może to „generować liczne napięcia i frustracje oraz utwierdzać w przekonaniu, że jest się innym (w znaczeniu gorszym), ponieważ nie dysponuje się odpowiednim kapitałem społecznym i kulturowym” (Chmiel 2013, s. 86). Zakłócenia w funkcjonowaniu rodzinnego środowiska wychowawczego są szczególnie niebezpieczne dla wychowujących się w nich dzieci, ich rozwoju psychosomatycznego i wychowania, gdyż mogą stać się znaczącą, a nieraz przesądzającą determinantą zaburzeń w tym zakresie, prowadząc do zagrożenia demoralizacją (Winiarski 2001, s. 53; Bunio-Mroczek 2012; Michel 2016; Bernasiewicz 2017).

Zaprezentowane narracje, jak i międzynarodowe doniesienia badawcze, wskazują, iż istnieje wiele wymiarów relacji dzieci (młodzież)–rodzice, które mogą wpływać na podejmowanie przez adolescentów ryzykownych zachowań, a tym samym wpływać na zdrowie nastolatków i przebieg ich biografii. Do istotnych czynników, jak wskazują K. Newman, L. Harrison, C. Dashiff, S. Davies, należy zaliczyć rodzicielskie ciepło vs. chłód, akceptację vs. odrzucenie, strukturę vs. chaos, autonomię vs. kontrolę, zaangażowanie vs. oderwanie lub zaniedbanie, surowość vs. permissywność, konsekwentną vs. niekonsekwentną dyscyplinę oraz połączenie vs. odległość. Specyficzne rodzicielskie zachowania, które, jak stwierdzono, mają wpływ na młodzież, jej zdrowie i podejmowane zachowania ryzykowne obejmują rodzaj dyscypliny (spójna vs. niespójna), poziom zaangażowania rodziców, typ komunikacji i stylu wychowawczego (Newman i in. 2008, s. 143).

Przedstawione wyniki badań, a także inni badacze zainteresowani problematyką pieczy zastępczej (por. Andrzejewski 2012; Golczyńska-Grondas 2013; Skowrońska-Pućka 2016; Kolankiewicz, Poncyliusz 2016) wskazują, iż rodziny wychowanków i wychowanek placówek opiekuńczo-wychowawczych to często rodziny dysfunkcyjne, dla których charakterystyczna jest kumulacja niekorzystnych dla rozwoju, a nawet życia dziecka czynników mogących sprzyjać podejmowaniu zachowań o charakterze ryzykownym, świadczący o zagrożeniu demoralizacją, co z kolei może stanowić bezpośredni powód odseparowania dziecka od rodziny i umieszczenia go w zastępczym środowisku wychowawczym. Również realizowane w duchu ilościowym weryfikacje empiryczne wykazały związek między poziomem monitorowania, kontroli, odpowiednią opieką i komunikacją rodzicielską a podejmowaniem problemowych, ryzykownych zachowań (w przypadku przywołanych badań również zachowań ryzykownych o charakterze seksualnym) (Huebner, Howel 2003, s. 71–80).

Badacze zauważyli, iż te nastolatki, które były ściśle nadzorowane przez swoich rodziców, podejmowały mniejszą ilość ryzykownych zachowań seksualnych niż te, które miały niewielką kontrolę i nadzór rodzicielski (Taris, Semin 1998, s. 68–81). Analizując relacje między matczynym stylem wychowania a zachowaniami seksualnymi nastolatków w próbie 253 diad młodzież–matka, brytyjscy badacze zauważyli, że matczyny styl wychowawczy jest bezpośrednio związany z opóźnieniem pierwszego doświadczenia seksualnego nastolatków 15–16-letnich. W przypadku starszych nastolatków nie znalazło to już potwierdzenia. Wnioski

płynące z badań ww. badaczy sugerują, że stosowane tylko przez matki style wychowawcze mają większy wpływ na postawy i zachowania seksualne nastolatków w okresie wczesnej adolescencji w porównaniu z latami późniejszymi, oraz że wpływ rodzicielski zmniejsza się u starszych nastolatków. Niezwykle ważna jest jakość relacji już w okresie dzieciństwa, co potwierdzają również narracje byłych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych.

Prezentowane wypowiedzi wskazują wyraźnie brak zaspokojenia podstawowych potrzeb, co może być uzasadnieniem dla podejmowanych zachowań problemowych, dzięki którym możliwa staje się ucieczka od problemów rodzinnych, relacyjnych czy edukacyjnych (Zajęcka 2014, s. 318). Ponadto brak ciepła, zaufania, wzajemnej miłości i troski we wzajemnych relacjach z rodzicem uniemożliwia zinternalizowanie standardów zachowania, takich jak na przykład samokontrola. Dzieci te nie potrafią wyrażać swoich emocji, nie mają rozwiniętej świadomości potrzeb własnych i innych. Ma to swoje implikacje w postaci małej świadomości stanów psychicznych innych osób, tym samym wiąże się większym ryzykiem ukształtowania się antyspołecznych zachowań (Opora 2016, s. 135).

Z wielu przeprowadzonych badań podłużnych wynika, że dzieci mające prawidłową więź z opiekunami lepiej funkcjonują w obszarach: samoocena, niezależność i autonomia, pozostawanie w relacjach przyjacielskich, zaufanie, intymność, pozytywne relacje z rodzicami i innymi, kontrolowanie impulsów, empatia, współczucie, odporność wobec niesprzyjających okoliczności, powodzenie w nauce oraz przyszłe sukcesy macierzyńskie i rodzinne (Jacobson, Wille 1986, s. 338–347; Main i in. 1985, s. 66–104; Troy, Sroufe 1987, s. 166–172; Watres i in. 1979, s. 821–829 za: Opora 2016, s. 134) Wyżej wskazanych charakterystyk trudniej doszukać się we wskazanych powyżej narracjach wychowanków.

Jak wskazują badacze zjawiska, struktura rodziny i rodzaj czy charakter więzi względnie trwale wpływają na podejmowanie przez młodzież zachowań o charakterze ryzykownym. Jak wskazują Igra i Irwin u dzieci wychowywanych przez jednego rodzica bardziej prawdopodobne jest używanie narkotyków (Igra, Irwin 1996 za: Klonowska 2016, s. 81). Podobne wyniki uzyskał Yannis Theodorakis i współautorzy, wykazując zależność między jakością związku pomiędzy adolescentem oraz rodzicami a podejmowanymi w przyszłości przez adolescentów zachowaniami ryzykownymi. Zauważyli oni, iż „wysoki stopień konfliktu w rodzinie jest związany z podwyższonym poziomem zachowań ryzykownych młodzieży” (Theodorakis i in. 2004, s. 851 za: Klonowska 2016, s. 87), czego potwierdzenie stanowią również zaprezentowane powyżej narracje.

Ważną grupę czynników, jak wykazywali badani i znajduje to potwierdzenie w innych doniesieniach badawczych, stanowią te związane ze środowiskiem społecznym adolescenta, bowiem biedę i dewiacyjne środowisko wskazuje się jako bardzo ważny czynnik ryzyka (Jankowiak 2017, s. 104–108). Powodem podjęcia ryzykownych zachowań, jako sposobu na zaspokojenie potrzeb, stają się nierzadko trudne warunki materialne i mieszkaniowe lub znaczne obniżenie standardu ma-

terialnego (por. Kempieńska 2012, s. 21; Skowrońska-Pućka 2016). Zajęcka określa je mianem motywów egzystencjalnych, związanych z odczuwaniem braku sensu, chęcią odreagowania trudnych warunków ekonomicznych połączonych z wykluczeniem społecznym (por. Zajęcka 2014).

Weryfikacje empiryczne „jasno wskazują na związek funkcjonowania rodziny z przestępczością wśród młodzieży” (Klonowska 2016, s. 87). Charakteryzowana sytuacja wywiera swoje piętno na cały system rodzinny, wywołując wspomniane już zaburzenia w strukturze i funkcjonowaniu rodziny, może prowadzić do wzrostu konfliktów interpersonalnych, a to kolejny szeroko opisywany w literaturze przedmiotu czynnik ryzyka (por. Grzelak 2006), wpisujący się również, na co wskazują narracje wychowanków POW, w ich biografie.

Na zakończenie tej części rozważań warto zaznaczyć, że związek z podejmowaniem ryzykownych zachowań może mieć wykształcenie rodziców, które nie tylko wpływa na aspiracje i plany edukacyjne dzieci (czynnik chroniący), ale również determinuje sposoby oddziaływań wychowawczych rodziców. „Mały zasób wiedzy powoduje, że rodzice stosują niewłaściwe metody wychowawcze: są albo zbyt agresywni, albo zbyt pobłażliwi, co zamiast rozbudzić zamiłowanie do nauki – odnosi wręcz odwrotny skutek. [...] Wyższy poziom wykształcenia ogólnego ułatwia rodzicom zrozumienie złożonych problemów pedagogicznych, w które uwikłany jest proces wychowania dziecka. Pozwala na stosowanie bardziej elastycznych metod wychowania, dostosowanych do konkretnych sytuacji wychowawczych, luźniej powiązanych z wzorami wychowania wyniesionymi z rodziny macierzystej” (Pokrzywnicka 2011, s. 46).

Dokonana powyżej charakterystyka środowiska rodzinnego wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych jest tożsama z przedstawianą w literaturze przedmiotu w zakresie omawianego tematu (Zajączkowski 2000; Gaś 1995; Grzelak 2006; Szymańska 2012; Bunio-Mroczek 2012; Głupczyk 2020). Podsumowując warto jeszcze wskazać na zjawisko wykluczenia społecznego, jako źródło i konsekwencję podejmowania zachowań ryzykownych z motywów egzystencjalnych czy prestiżowych, a tym samym sposób dzieci i młodzieży na boleśnie odczuwany bezsens życia czy odreagowanie trudnych warunków ekonomicznych związanych z wykluczeniem społecznym i marginalizacją, chęć wyróżnienia się, zaistnienia wśród rówieśników (Zajęcka 2014, s. 318), czego egzemplifikację stanowią powyższe narracje.

Marginalizację można w charakteryzowanych rodzinach odnieść jednocześnie do kilku wymiarów ich społecznego funkcjonowania. Pierwszy dotyczy wykluczenia z rynku pracy, prowadząc do zerwania społecznych więzi, drugi związany z egzystencją, oznacza brak dostępu i możliwości korzystania z rozmaitych dóbr kultury, realizacji własnych praw i potrzeb. Ostatni to postępujący proces społecznego wykluczenia, przejawiający się ograniczeniami w możliwości uczestniczenia w życiu politycznym, gospodarczym, kulturowym i ostatecznie społecznym. Najczęściej jest to proces nieodwracalny, prowadzący do całkowitej deprivacji

rodziny (Kowalska-Kantyka, Kantyka, 2011, s. 85), a zachowania problemowe podejmowane przez młodzież, w myśli koncepcji Jessorów, mogą stanowić odpowiedź i sposób radzenia sobie z trudną codziennością, która staje się częścią biografii wielu wychowanków.

Jak podkreśla Klonowska omówione do tej pory czynniki charakteryzujące rodziny pochodzenia wychowanków POW mogą sprzyjać zarówno inicjacji, jak i kontynuowaniu zachowań problemowych, a nawet przestępczych (Kram i in. 2002 za: Klonowska 2016, s. 88), co wskazuje na konieczność ich monitorowania i adekwatnego reagowania, a taką okazję niewątpliwie stanowi proces usamodzielnienia wychowanków realizowany w ramach pobytu dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej.

Podsumowanie

Pobyt w placówce jako szansa – profilaktyka ryzykownych zachowań i praca z rodziną wychowanka

Umieszczenie w POW może stać się szansą na poprawę sytuacji całego systemu rodzinnego, co nie pozostanie bez wpływu na podejmowane zachowania, a tym samym dalsze losy dzieci i młodzieży z charakteryzowanych środowisk. Jak zauważa Andrzejewski „umieszczenie dziecka w placówce nie jest sposobem odizolowania go rodziny, lecz środkiem do odbudowy właściwych relacji w rodzinie” (Andrzejewski 2006, s. 2). Praca profilaktyczno-wychowawcza z dzieckiem w trakcie pobytu w placówce opiekuńczo-wychowawczej oraz wielospecjalistyczne wsparcie i praca socjalna na rzecz rodzin pochodzenia mogłyby przerwać reprodukcję społeczno-kulturową, na którą wskazuje wielu badaczy (Bunio-Mroczek, Warzywoda-Kruszyńska 2012; Golczyńska-Grondas 2013; Kolankiewicz, Poncyliusz 2016).

Jakich, wobec powyższego, zasad powinno się przestrzegać, by pobyt w placówce nie był straconą (dla rodziny i dziecka) szansą? Wydaje się, iż najważniejsze jest oparcie oddziaływań dedykowanych rodzinom dysfunkcyjnym na fundamencie zasady pomocniczości. Podążając za wskazówkami Andrzejewskiego polega to na wspieraniu „tego, kto sam aktywnie stara się przezwyciężyć swoje problemy”, udzielaniu pomocy sprzyjającej usamodzielnieniu adresata (Andrzejewski 2006, s. 2). W trakcie pobytu dziecka/adolescenta w placówce pracownicy socjalni oraz wychowawcy nie mogą koncentrować się jedynie na realizowaniu funkcji opiekuńczych i osłonowych, lecz powinni dbać o aktywizujący charakter udzielanej pomocy oraz wspieranie inicjatyw samopomocowych. W pomocniczości, jak zauważa Regulska (za Rybka 2014, s. 90), „ważny jest sposób pomagania – chodzi o to, żeby pomaganie wzmacniało aktywność i samodzielność podmiotu, który jest adresatem pomocy, w żadnym wypadku nie ograniczało jego suwerenności i swobody decydowania o sprawach, które go bezpośrednio dotyczą, ani też

nie zdejmowało z niego odpowiedzialności za kształtowanie warunków, w jakich funkcjonuje” (Regulska 2018, s. 261).

Charakterystyka rodzinnego środowiska wychowanków domów dziecka (Golczyńska-Grondas 2013; Bunio-Mroczek, Warzywoda-Kryszczyńska 2012; Skowrońska-Pućka 2016) wskazuje obszary warte szczególnej uwagi i potrzeby, które należy rozpoznać oraz uczyć ich zaspokajania w społecznie akceptowalny sposób – jeśli pobyt w placówce ma stanowić okazję do niwelowania negatywnych konsekwencji związanych z podejmowanymi (w przeszłości) ryzykownymi zachowaniami. Za działania profilaktyczne uznaję te, które stwarzają jednostce okazję aktywnego, zaangażowanego uczestnictwa w gromadzeniu doświadczeń, które prowadzą do wzrostu zdolności do radzenia sobie w potencjalnie trudnych sytuacjach związanych z życiem codziennym (por. Śliwa 2015). Działania profilaktyczne powinny koncentrować się na: kształtowaniu i rozwijaniu umiejętności interpersonalnych; kształtowaniu umiejętności do wybierania pozytywnych stylów życia; rozwijaniu i podtrzymywaniu pozytywnych związków z grupą społeczną; rozwijaniu dojrzałej odpowiedzialności za sytuację edukacyjną, zawodową, relacyjną, a nade wszystko realizowane winny być we współpracy ze środowiskiem rodzinnym (Springer za: Głupczyk 2020). Identyfikowanie oraz maksymalizacja potencjału tkwiącego w wychowankach, poprzez stwarzanie sytuacji ułatwiających jego identyfikację oraz pomnażanie powinna stać się nieodzownym elementem codziennej pracy z wychowankami (por. Konopczyński 2014). Znaczący problematyki wskazują, iż wzmacniając, podczas pobytu w placówce, pozytywne siły tkwiące w dzieciach i młodzieży stwarzamy szansę uruchomienia istotnych czynników chroniących przed podejmowaniem ryzykownych zachowań i konsekwencji z nimi związanych, nadając tym samym, nowy, pozytywny kierunek biografiiom wychowanków systemu pieczy zastępczej.

Abstract: Familial determinants of risky behaviors among residents of foster care institutions

The article is theoretical and research-oriented, aiming to demonstrate the connections between family condition and the engagement of children and adolescents in problematic behaviors (Jessor's concept). The purpose of the considerations undertaken is to characterize, based on research findings, the risk factors that promote risky behaviors within the families of origin of foster care institution wards, which may contribute to their demoralization. The characterization of familial determinants of risky behaviors stems from conclusions drawn from original qualitative research employing the biographical method, as well as a meta-analysis of other available research reports on the subject. This characterization may facilitate the diagnosis and understanding of the etiology of risky behaviors among children and adolescents from disadvantaged groups, and support the design of preventive and educational interventions tailored to the needs of this group of recipients – the residents of foster care institutions.

Key words: Adolescents, family, child care home, wards of institutional foster care, risk factors, risky behaviors, prevention.

Bibliografia

- [1] Andrzejewski M., 2012, *Ewolucja pieczy zastępczej przez pryzmat nowych regulacji prawnych*, „Teologia i Moralność”, 11.
- [2] Bauman T., 2001, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- [3] Bernasiewicz M., 2017, *Środowiskowe uwarunkowania przestępczości w brytyjskich badaniach kryminologicznych*, „Forum Pedagogiczne”, 1.
- [4] Bobrowski K., 2006, *Zdrowie psychiczne i zachowania ryzykowne 15-latków – badania mokotowskie*, „Alkoholizm i Narkomania”, 9(3).
- [5] Bunio-Mroczek P., 2012, *Wczesnie wykluczeni. Dzieci w rodzinach klientów pomocy społecznej*, [w:] *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, (red.) W. Warzywoda-Kruszyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [6] Chmiel T. B., 2013, *Tożsamość jako element kapitału społeczno-kulturowego młodzieży uczęszczającej na zajęcia do świetlicy środowiskowej*, [w:] *Społeczności lokalne w perspektywie wyzwań współczesności*, (red.) M. Adamczyk, T. B. Chmiel, Wydawnictwo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach, Polkowice–Wrocław–Żary.
- [7] Dzielska A., Kowalewska A., 2014, *Zachowania ryzykowne młodzieży – współczesne podejście do problemu*, „Studia Biura Analiz Sejmowych”, 2.
- [8] Flick U., 2010, *Projektowanie badania jakościowego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [9] Gasiul H., 2024, *Jakość relacji interpersonalnych jako wyjaśnienie tendencji do zachowań ryzykownych – autorskie ujęcie personalistyczne*, [w:] *Psycholog w szkole: Koncepcje*, (red.) Z. B. Gaś, Lubelska Akademia WSEI, Lublin.
- [10] Gaś Z., 1995, *Pomoc psychologiczna młodzieży*, WSiP, Warszawa.
- [11] Gawlik E., 2015, *Kompetencje społeczne wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, „Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych”, 1.
- [12] Golczyńska-Grondas A., 2013, *Wychowało nas państwo. Rzecz o tożsamości dorosłych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- [13] Grzelak S., 2006, *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań na świecie i w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- [14] Igra V., Irwin C. E., 1997, *Theories of adolescent risk-taking behavior*, [w:] *Handbook of Adolescent Health Risk Behavior*, (red.) R. J. DiClemente, W. B. Hansen, L. E. Ponton, New York: Plenum.
- [15] Irwin C. E., 1990, *The theoretical concept of At-risk Adolescents*, „Adolescent Medicine: State of the Art. Reviews”, 1.
- [16] Jankowiak B., 2017, *Zachowania ryzykowne współczesnej młodzieży. Studium teoretyczno-empiryczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [17] Jędrzejko M., Janusz M., Walancik M., 2013, *Zachowania ryzykowne i uzależnienia: zjawisko i uwarunkowania*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa–Dąbrowa Górnicza.
- [18] Kempieńska U., 2012, *Małżeństwa młodocianych. Cięża, ślub i co dalej...?* Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.

- [19] Kolankiewicz M., Poncyliusz M., 2016, *Młodzi dorośli opuszczający placówki opiekuńczo-wychowawcze i rodziny zastępcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [20] Klonowska I., 2016, *Psychopedagogiczne i kryminologiczne aspekty zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży*, „Resocjalizacja Polska”, 11.
- [21] Konecki K., 2000, *Studia z metodologii badań jakościowych*, PWN, Warszawa.
- [22] Konopczyński M., 2014, *Twórcza Resocjalizacja. Zarys koncepcji rozwijania potencjałów*, „Resocjalizacja Polska”, 7.
- [23] Konopczyński M., 2018, *Pedagogika resocjalizacyjna – w kierunku twórczej resocjalizacji*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, 1(6).
- [24] Kowalska-Kantyka M., Kantyka S., 2011, *Możliwości wsparcia rodzin i osób dysfunkcyjnych przez ośrodki pomocy społecznej*, Wydawnictwo Komandor, Warszawa.
- [25] Łukaszek M., 2005, *Wczesne formy aktywności seksualnej młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, [w:] *Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*, (red.) F. Kozaczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- [26] Michel M., 2013, *Lokalny system profilaktyki społecznej i resocjalizacji nieletnich*, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa.
- [27] Mielczarek M., 2020, *Moralne funkcjonowanie wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 39(3).
- [28] Opora R., 2016, *Zmiany w zakresie zachowań problemowych podopiecznych „Domów dla Dzieci”*, „Resocjalizacja Polska”, 11.
- [29] Ostaszewski K., 2005, *Podstawy teoretyczne profilaktyki zachowań problemowych młodzieży*, [w:] *Diagnostyka, profilaktyka, socjoterapia w teorii i praktyce pedagogicznej*, (red.) M. Deptuła, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- [30] Ostaszewski K., 2014, *Zachowania ryzykowne młodzieży w perspektywie mechanizmów resilience*, Wydawnictwo Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
- [31] Pokrzywnicka O., 2011, *Wpływ środowiska rodzinnego na rozwój psychiczny i społeczny dziecka*, „Kwartalnik Naukowy”, 2(6).
- [32] Pyżalski J., 2024, *Kilka ważnych tez o zachowaniach ryzykownych nastolatków online i ich profilaktyce*, [w:] *Psycholog w szkole: Koncepcje*, (red.) Z. B. Gaś, Lubelska Akademia WSEI, Lublin.
- [33] Regulska A., 2018, *Od opiekuńczości do aktywizacji i usamodzielnienia. Zasada subsydiarności państwa w organizacji pomocy społecznej*, „Pedagogika Społeczna”, 17, 2 (68).
- [34] Siudem A., 2013, *Zachowania ryzykowne młodzieży gimnazjalnej*, „Psychologia Rozwojowa”, 18, 1.
- [35] Sęk H., 2020, *Wybrane zagadnienia z psychoprofilaktyki*, [w:] *Społeczna psychologia kliniczna*, (red.) H. Sęk, PWN, Warszawa.
- [36] Skowrońska-Pućka A., 2016, *(Przed)wczesne macierzyństwo – perspektywa biograficzna. Diagnoza, pomoc i wsparcie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [37] Skowrońska-Pućka A., 2021, *Pobyt w instytucjonalnym środowisku opiekuńczo-wychowawczym w biografiiach byłych wychowanków systemu pieczy zastępczej. Wielowymiarowość krytycznych wydarzeń życiowych w perspektywie rozwojowej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 40(4).
- [38] Stochmiałek J., 1998, *Pedagogika wobec kryzysów życiowych*, Instytut Technologii i Eksploatacji, Warszawa–Radom.
- [39] Szymańska J., 2012, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Wydawnictwo Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.

- [40] Śliwa S., 2015, *Profilaktyka pedagogiczna*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji, Opole.
- [41] Winiarski M., 2001, *Zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny i ich implikacje*, [w:] *Rodzina polska na przełomie wieków*, (red.) J. Żebrowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- [42] Wróblewska M., 2014, *Zagrożenia i wyzwania globalnych zmian a proces wchodzenia w dorosłość*, [w:] *Młode pokolenie w zderzeniu cywilizacyjnym. Studia – badania – praktyka*, (red.) M. Jędrzejko, J. Malinowski, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- [43] Zajączkowski K., 2000, *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, Wydawnictwa Adam Marszałek, Toruń.
- [44] Zajęcka B., 2014, *Zachowania ryzykowne młodzieży gimnazjalnej*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, 23.
- [45] Żebrowski J., 2001, *Rodzina polska na przełomie wieków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

Netografia

- [46] Andrzejewski M., 2006, *Dziecko w placówce opiekuńczo-wychowawczej (wybrane zagadnienia prawne)*, <https://docplayer.pl/33144314-Dziecko-w-placowce-opiekunczo-wychowawczej-wybrane-zagadnienia-prawne.html> [dostęp: 17.12.2022].
- [47] Bozzini, Bauer, Maruyama, Siomes, Matijasevich, 2021, *Factors associated with risk behaviors in adolescence: a systematic review* <https://www.scielo.br/j/rbp/a/GGK-bRzZTqHX87Sbqkhzhsc/?lang=en> [dostęp: 17.05.2024].
- [48] Chapman R. P., 2002, *Parenting characteristics in predicting adolescent smoking and drinking expectancies and intentions*. „ProQuest Information & Learning”, <https://www.proquest.com/openview/1cef47d35e8de4dbbe965455625507aa/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y> [dostęp: 11.05.20124].
- [49] DiClemente R. J., Hansen W. B., Ponto L. E., 1996, *Adolescents at Risk*, [w:] *Handbook of Adolescent Health Risk Behavior*, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=DoSU8Xo_ahQC&oi=fnd&pg=PA1&dq=Ralph+J.+DiClemente,+William+B.+Hansen+%26+Lynn+E.+Ponton,+Adolescents+at+Risk+%5Bw:%5D+Handbook+of+Adolescent+Health+Risk+Behavior++&ots=4wqIX8KCg-P&sig=9lZqC72Nm7g8cDFOG96YflGA5k4&redir_esc=y#v=onepage&q=Ralph%20J.%20DiClemente%2C%20William%20B.%20Hansen%20%26%20Lynn%20E.%20Ponton%2C%20%20Adolescents%20at%20Risk%20%5Bw%3A%5D%20Handbook%20of%20Adolescent%20Health%20Risk%20Behavior&f=false [dostęp: 20.09.2022].
- [50] Głupczyk G., 2020, *Profilaktyka zachowań ryzykownych młodzieży w środowiskach defaworyzowanych społecznie*, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/489264/edition/458422/content> [dostęp: 25.10.2022].
- [51] Haggerty K. P., Barkan S. E., Caouette J. D., Skinner M. L., Hanson K.G., *Two-Year Risk Behavior Outcomes from Connecting, a Prevention Program for Caregivers and Youth in Foster Care*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9253245/78.pdf> [dostęp: 17.08.2022].

- [52] Huebner A., Howel, 2003, *Examining the relationship between adolescent sexual risk-taking and perceptions of monitoring, communication, and parenting styles*. *Journal of Adolescent Health*, 33(2), 718, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1054139X03001411?casa_token=0r0ZgCGSm70AAAAA:hNxqxZOMVCEYf6jA-2DyFZt-5lT3jebjJgojRm8KMR43Te0lmbwJHla9dZzIsKNXt8Rru0PHlo50 [dostęp: 18.08.2022].
- [53] Martin, Nause, Greiner, Beal, 2022, *Modeling changes in adolescent health risk behaviors approaching and just after the time of emancipation from foster care*, „Child Abuse & Neglect”, 124, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0145213421005081> [dostęp: 13.05.2024].
- [54] Myers H. F., Newcomb M. D., Richardson M. A., Alvy K. T., 1997, *Parental and family risk factors for substance use in inner-city African-American children and adolescents*, *J Psychopathol Behav Assess.* 19(2), 109, <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02229038> [dostęp: 18.08.2022].
- [55] Newman K., Harrison L., Dashiff C., Davies S., 2008, *Relationships between parenting styles and risk behaviors in adolescent health: an integrative literature review*, https://www.researchgate.net/publication/5459181_Relationships_between_parenting_styles_and_risk_behaviors_in_adolescent_health_An_integrative_literature_review [dostęp: 3.09.2022].
- [56] Taris T. W., Semin Gn R., *How mothers' parenting styles affect their children's sexual efficacy and experience*. *J Gen Psychol.* 1998; 159 (1) [https://research.vu.nl/ws/files/2373374/Taris%20Journal%20of%20Genetic%20Psychology%20159\(1\)%201998%20u.pdf](https://research.vu.nl/ws/files/2373374/Taris%20Journal%20of%20Genetic%20Psychology%20159(1)%201998%20u.pdf) [dostęp: 14.08.2022].
- [57] Vannucci, Simpson, Gagnon, *Ohannessian, 2020, Social media use and risky behaviors in adolescents: A metaanalysis*, *Journal of Adolescence*, 79(1), s. 258–274, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1016/j.adolescence.2020.01.014> [dostęp: 17.05. 2024].

Akty prawne

- [58] Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Dz.U. Nr 149 poz. 887 ze zm.